

תשלומין בתפלה

אשה שלא התפללה מנחה

יש להסתפק באשה שלא התפללה מנחה האם יש לה תשלומין.

יש ארבע אופציות: א) שתתפלל תפלה אחת לשם תשלומין של מנחה. ב) תתפלל ערבית פעמיים. ג) תתפלל פעמיים שחרית. ד) אין לה תשלומין כלל.

חיוב נשים בתפילה

הסיבה שיש לדון כאן בשונה לאיש ששכח להתפלל מנחה הוא משום שרוב נשים אינן מתפללות ערבית.

דהנה איתא בשו"ע (או"ח קו, ב) נשים ועבדים, שאע"פ שפטורים מק"ש חייבים בתפלה, מפני שהיא מ"ע שלא הזמן גרמא. וכתב המשנ"ב (ס"ק ד) דכ"ז לדעת הרמב"ם שרק זמני התפלה הם מדברי סופרים אבל עיקר מצות תפלה היא מן התורה, ויכול להתפלל בכל נוסח שירצה ובכל עת שירצה, ומשהתפלל פ"א ביום או בלילה יצא י"ח מן התורה. וכתב המג"א שע"פ סברא זו נהגו רוב הנשים שאין מתפללין י"ח בתמידות שחר וערב לפי שאומרות מיד בבוקר סמוך לנטילה איזה בקשה ומן התורה יוצאות בזה, ואפשר שאף חכמים לא חייבו יותר.

אבל דעת הרמב"ן שעיקר מצות תפלה היא מד"ס שהם אנשי כה"ג שתיקנו י"ח ברכות על הסדר להתפלל אותן שחרית ומנחה חובה וערבית רשות. ואע"פ שהוא מ"ע מד"ס שהזמן גרמא והנשים פטורות מכל מ"ע שהזמן גרמא אפילו מד"ס כגון קידוש הלבנה אעפ"כ חייבו אותן בתפילת שחרית ומנחה כמו אנשים, הואיל ותפלה היא בקשת רחמים. וכן עיקר כי כן דעת רוב הפוסקים וכן הכריע בספר שאגת אריה. ע"כ יש להזהיר לנשים שיתפללו י"ח.

מחלוקתם תלוי בגירסת הגמ' (ברכות כ, ב), על הא דאיתא במשנה שנשים חייבות בתפלה, שהרי"ף גורס משום דהוי מ"ע שאין הז"ג, וזה כשיטת הרמב"ם שחייב תפלה מה"ת אינו אלא פעם אחת ביום, ולכן נשים חייבות מה"ת. אבל גירסתנו וחייבין בתפלה דרחמי נינהו, מהו דתימא הואיל וכתביב בה ערב ובקר וצהרים כמצות עשה שהזמן גרמא דמי, קמשמע לן. ולגירסא זו חייבו חכמים משום דתמלה רחמים וגם נשים צריכות רחמים. וזה כדברי הרמב"ן שחייב תפלה אינו אלא מדרבנן, וחייבו נשים משום דרחמי נינהו. יוצא לפי"ז שלפי הרמב"ן שמיקל, מחמיר לנשים שחייבות בכל התפלות.

ממשיך המשנ"ב שכ"ז לענין שחרית ומנחה אבל תפלת ערבית שהוא רשות, אע"פ שעכשיו כבר קבלוהו עליהם כל ישראל לחובה, מ"מ הנשים לא קבלו עליהם ורובן אין מתפללין ערבית.

ובספר שיעורי מר"ן הגרי"ש על מסכת ברכות מביא שהעיר הגרי"ש זצ"ל שאשה ששכחה להתפלל מנחה אין לה להתפלל ערבית פעמיים משום שאין זה זמן תפילה בעדה, משום דלא קבלו עליהם שאינו אלא רשות.

תשלומין בתפלה רשות

מה שנקט הגרי"ש כדבר פשוט שאין להשלים בתפלת רשות, לכאורה אינו פשוט כלל ואדרבה לכ' מוכח ששפיר נחשב זמן תפלה לענין שיכול להתפלל תפלת תשלומין. דהנה איתא בברכות (כו, א) אמר רב מרי בריה דרב הונא בריה דרבי ירמיה בר אבא אמר רבי יוחנן טעה ולא התפלל ערבית מתפלל בשחרית שתיים, והק' הראשונים למ"ד תפלת ערבית רשות למה חייב להתפלל שחרית שנים.

וז"ל התוס' וא"ת והאמר רב לקמן (כו, ב) תפלת ערבית רשות, וקי"ל כותיה באיסורי. ועוד קשה דאמר לקמן (ל, ב) טעה ולא התפלל יעלה ויבוא בלילה אין מחזירים אותו משום דאין מקדשין את החדש בלילה ולמה ליה האי טעמא תיפוק ליה תפלת ערבית רשות, וי"ל הא דאמרינן תפלת ערבית רשות היינו לגבי מצוה אחרת והיא עוברת דאז אמרינן תדחה תפלת ערבית מפניה, אבל לחנם אין לו לבטלה.

ועי' ברי"ף (יח, ב) שמתרץ קושיא השניה וז"ל מיהו הני מילי היכי דלא צלי ליה כלל, אבל היכא דצלי ליה לתפלת ערבית כבר שוייה עליה חובה ואי טעי הדר לרישא כדאמרינן (ל, ב) אמר רבא טעה ולא הזכיר של ראש חודש בערבית אין מחזירין אותו שאין מקדשין את החדש אלא ביום. כוונתו שבזה שהתפלל עכשיו שווייה עליו כחובה.

אבל אין כוונתו שכלל ישראל קיבל עליהם תפלת ערבית כחובה, שהרי בא לפרש הגמ' ולא מצינו בזמן חז"ל שקיבלו עליהן כחובה.

וכן מוכח ממש"כ הרי"ף בסמוך ליישוב קושיא הראשונה של תוס' מהא דמתפלל שחרית שנים. וז"ל ואמרינן נמי טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שנים, והא דברי הכל היא דהא ליכא מאן דפליג, ואפילו למאן דאמר רשות חובה היא דליתא אבל מצוה איתא. ר"ל שאע"ג דהוי רשות אבל מצוה מיהא איכא, ולכן שפיר יש בו תשלומין לצוה זו. ולא כתב דשויה עליו חובה, רק אח"כ הוסיף שהאידינא נהוג עלמא לשוייה כחובה.

והנה הראשונים לא הק' אלא על ההיא דשכח להתפלל ערבית שמתפלל שחרית שנים, ולא הק' על ההיא דאמר ר"י שכח להתפלל מנחה שמתפלל ערבית שנים, הרי תפלת ערבית רשות ולא נחשב שמשלים בזמן תפלה. אלא ע"כ שעדיין נחשב לזמן תפלה, אע"ג שאינו אלא רשות.

ועי' בספר הנ"ל שהביא מש"כ הגריש"א זצ"ל בזה וז"ל, שוב אמר רבינו (שליט"א) זצ"ל בשיעור עמ"ס חגיגה (ט, ב) דהקושיא ממתפלל ערבית שתיים מעיקרא ליתא, שהרי יש חילוק בדין תפילת ערבית רשות בין אנשים לנשים, דנשים ליתנהו במעריב כלל ורשאות לבטלה אפי' בחינם, משא"כ באנשים שכתבו תוס' דאינו רשאי לבטלה בחינם. חזינן דרשות בנשים היא יותר מבאנשים. ולפ"ז לא קשיא דאמנם לאנשים יש תשלומין בתפילת ערבית והיא נחשבת זמן תפילה אע"פ שהיא רשות, מפני שאינה רשות גמורה דהא אינו רשאי לבטלה בחינם, משא"כ אשה שפטורה לגמרי מתפילת ערבית, ואפי' בחינם רשאית לבטלה בה יש לדון דלא חשיב זמן תפילה כלל.

אמנם עפר אני תחת כפת רגליו, אבל לענ"ד אין דבריו נכונים, שהרי תוס' לא הוכיחו מזה שאפשר להתפלל ערבית שנים, שאין הכוונה שתפלת ערבית רשות שרשאי לבטלה, רק מזה שכתוב שמתפלל שחרית שנים, משמע שאפילו אי הוי רשות גמור עדיין אפשר להתפלל ערבית שנים משום שגם רשות גמור נחשב לזמן תפלה כנ"ל.

ונראה להסביר על פי מש"כ הרשב"א (ברכות כו, א) וז"ל ואסיקנא טעה ולא התפלל מנחה מתפלל ערבית שנים, וי"מ דדוקא (מנחה) ערבית, וכן נמי טעה ולא התפלל שחרית מתפלל מנחה שנים, וכן בשטעה בשל ערבית מתפלל בשחרית שנים, ולעולם משלים הוא בתפלה הסמוכה לה, אבל טעה ולא התפלל שחרית אינו מתפלל ערבית שנים, וכן טעה מנחה לא יתפלל בשחרית שנים. וי"מ דה"ה והוא הטעם וכן נראה. ומיהו **דוקא בזמן תפלה לפי שכיון שהוא זמן תפלה והוא עסוק בתפלתו חוזר ומשלים מה שטעה בתפלתו**, אבל שלא בזמן תפלה לא. שאם לא כן מאי מתפלל ערבית שנים, ומתפלל מנחה שנים דקאמר, לימא טעה ולא התפלל שחרית קודם חצות חוזר ומתפלל לאחר חצות, אי נמי טעה ולא התפלל מנחה חוזר ומשלימה כל הלילה הוה ליה למימר.

ונראה לדבריו שאם זה זמן תפלה אפשר להתפלל ולהשלים עוד תפלה, ואפילו אם אינו אלא רשות, שסכ"ס זה זמן תפלה. ונראה להעמיק יותר על פי דברי הא"ר יובא בסמוך.

בטעם דין הקדמת חובה לתשלומין

דהנה בעיקר הדין שמקדימים תפילת חובה לתשלומין, נאמרו בזה כמה טעמים. דעת הלבוש (סי' תכב) דתפלה בזמנה מקרי תדיר, לכן מקדימין תפילת חובה, על פי הכלל דקי"ל דתדיר ושאינו תדיר תדיר קודם.

וכבר השיג עליו הט"ז (קח, י) דאי משום האי טעמא, לא היה צריך לחזור ולהתפלל בדיעבד, דמאי שנא אם התפלל מנחה לפני מוסף שא"צ לחזור ולהתפלל מוסף, אע"ג דמנחה יש לה מעלת תדיר.

והוכיח כדבריו מההיא דפ' כל התדיר (זבחים צא, א) דמבעיא לן בתדיר ושאינו תדיר וקדם ושחטיה לאינו תדיר מאי, מי אמרינן כיון דשחטי ליה מקריב ליה, או דלמא דמאחר בדמו עד דמקריב ליה בתדיר והדר מקריב ליה בשאינו תדיר, ואי סלקא דעתך דאם עבר על תדיר קודם לא יצא אפילו דיעבד מאי מספקא ליה לתלמודא בזה, דהא פסול לגמרי תכף שעבר על תדיר קודם, אלא ודאי דמכח זה אין שייך פסול.

חביבה מצוה בשעתו

אלא כתב הט"ז שמעלת חובת שעתיה הוא מטעם הא דאמרינן בכמה מקומות (קדושין לג, א ועוד) דחביבה מצוה בשעתה, ועדיפא ממעלת תדיר דבמעלת תדיר זמן שניהם עכשיו, משא"כ כאן דכבר הלך זמן התפלה שלא התפלל, אלא שתקנו לה תשלומין, והיינו דוקא אחר חובת שעתיה.

תפילת התשלומין מתקבלת אגב תפילת החובה

באר"ר (שם סק"א) כתוב עוד טעם בעיקר דינא דהקדמת החובה לתשלומין, משום דאין תפילת תשלומין מתקבלת אלא אגב תפילת שעתיה, אבל כשמתפלל התשלומין קודם תפילת שעתיה אינה מתקבלת כיון שעבר זמנה. ויש להביא סמך לדבריו מדברי הרשב"א בחידושי לברכות (כו, א), שכתב שזה שיכול להשלים תפילתו היינו דווקא בזמן תפלה השניה, לפי שכיון שהוא זמן תפלה והוא עוסק בתפילתו חוזר ומשלים מה שטעה בתפלותיו, אבל שלא בזמן תפלה לא. משמע מדבריו דבלא שיתפלל תפילת חובה, אין לו זכות להתפלל תפילת התשלומין, וכל ההיתר להתפלל תפילת תשלומין הוא אגב תפילת חובה, וכלשונו, כיון שהוא זמן תפלה והוא עוסק בתפלה חוזר ומשלים.

ולפי"ז נראה שגם אם זה זמן תפלת רשות שפיר שייך תשלומין, דשפיר יכול לעמוד לפני השם בתפלתו, ועי"ז יכול להוסיף עוד תפלת תשלומין.

תפילת שחרית עד חצות תשלומין - או זמן בדיעבד

דרך אגב, מדברי הרשב"א אלו פושט הב"י ספק גדול. דהנה קי"ל שאע"פ דסוף זמן תפלה היא עד ד' שעות, מ"מ בדיעבד יכול להתפלל שחרית עד חצות, ויש להסתפק האם זה מדין תשלומין של שחרית, או דילמא שאפילו לר"י דזמן שחרית עד ד' שעות, זה רק לכתחילה אבל בדיעבד זמנו עד חצות.

הנ"מ בזה אם לא התפלל בפשיעה, שאם נאמר שהוא מדין תשלומין אז אם פשע אין תשלומין, אבל אם זה זמן תפלה בדיעבד אז שפיר יכול להתפלל שחרית עד חצות.

ומהרשב"א מוכח כצד השני, שהרי כתב שא"א להתפלל תפילת תשלומין אלא בזמן תפלה, א"כ איך יכול להתפלל שחרית אחרי ד' שעות, הרי אין זה זמן תפלה. אלא ע"כ שס"ל דעד חצות הוי זמן תפלה בדיעבד.

תשלומין לערבית עד חצות

ויתכן עוד נ"מ אם שכח להתפלל ערבית האם יכול להתפלל התשלומין אחרי זמן שחרית עד חצות, דאם נאמר שהוא זמן שחרית בדיעבד שפיר יכול עדיין להתפלל ערבית, אבל אם נאמר שהוא מדין תשלומין אז א"א להתפלל תשלומין של ערבית הואיל וכבר אינו זמן שחרית.

אמנם המשנ"ב (קח, טו) פוסק שאינו יכול להשלים תפילת ערבית אז. דהנה המחבר (קח, ג) פסק דברי הרשב"א וז"ל, הא דמשלים התפלה שהפסיד, דוקא בזמן תפלה, אבל בשעה שאין זמן תפלה, לא. וכ' המשנ"ב וז"ל יש מאחרונים שכתבו שר"ל דלא תקנו חז"ל תפלת השלמה רק בעודנו עוסק בתפילתו העיקרית אחר ששהא כדי הלוך ד"א או אשרי בינתים, אבל הרבה אחרונים הסכימו דאף דלכתחילה בודאי צריך לזהר בזה להתפלל תפלת השלמה תיכף אחר תפילה החיובית, אבל בדיעבד אינו מעכב. רק אם עבר זמן תפלה דהיינו אם לא התפלל ערבית יתפלל שחרית שתים רק עד ד' שעות על היום שהוא זמן תפילה לשחרית, דהא נוטל עבור זה שכר תפלה בזמנה, משא"כ אחר ד' שעות דנוטל רק שכר תפלת רחמי.

וחשבתי שלדבריו גם זמן של רשות אולי לא נחשב לזמן תפלה. אבל כבר הוכחנו שכן נחשב לזמן תפלה, וצ"ל (וכן מדויק לשון הזה"ח) שהיות ולא נותנים לו שכר של תפלה בזמנה א"כ ע"כ שאין זה נחשב זמן תפלה, אלא כמ"ש המשנ"ב שנותנים לו שכר תפלה של רחמי, משא"כ בזמן של רשות עכ"פ זה זמן שתקנו בו להתפלל ולכן שפיר נחשב זמן תפלה.

שוב ראיתי שהרשב"ץ בפירושו לברכות כתב להדיא שהרשב"א בכתבו בזמן תפלה בא לאפוקי אחר זמן תפלה ולפני חצות.

עוד כתב המשנ"ב שדה"ח הוסיף דבר חדש שלא נזכרו בשארי אחרונים, שאם גם תפלת שחרית גופא לא התפלל עד אחר ד' שעות דצריך להתפלל אז שתים כיון שעוסק בתפלה.

ושמעתי לבאר על פי הא"ר והרשב"א שאין לו רשות להתחיל להתפלל תפלת תשלומין אא"כ מתפלל תפלה אחרת, א"כ כאן אע"ג שאינו תפלה בזמנה אהל סכ"ס עומד הוא לפני המלך בתפלה ושפיר יכול להסיף תפלת תשלומין. ועדיין צע"ק שהרשב"א כתב זמן תפלה ובשעת תפלה.

מי שלא נזכר ששכח שחרית עד סמוך לשקיעה

הצל"ח (ברכות כו, ב) מסופק במי שלא התפלל שחרית ולא נזכר עד סמוך לערב, ועדיין לא התפלל מנחה, ואין שהות ביום רק לתפלה אחת, ואם יתפלל אותה של מנחה אז נדחית של שחרית לגמרי, שהרי אין תשלומין אלא בתפלה הבא, אבל אם יתפלל של שחרית אז יהיה לו תשלומין למנחה, שיתפלל ערבית שנים. האם אמרינן דאלימ חובת שעתא להקדימה אפילו במקום שידחה התשלומין לגמרי, או דלמא היכא שזו עוברת לגמרי, היא קודמת לחובת שעתא שאינה עוברת לגמרי, שהרי למנחה יהיה תשלומין בערבית.

ולפי דברי הרשב"א וא"ר נראה פשוט שעליו להתפלל מנחה, דבלי שיתפלל מנחה אין לו זכות כלל להתפלל תשלומין של שחרית, אע"פ שע"ז יפסיד תפילת שחרית.

איזה תפלה מקדימים בערבית

עוד מסתפק הצל"ח בשכח ולא התפלל מנחה שמתפלל ערבית שנים, איזה מהן יקדים. לדין דקי"ל תפלת ערבית רשות, יש למנחה מעלה שהיא חובה, ולערבית יש מעלה שהיא זמנה, איזה עדיף. ואף שדבר זה מפורש בברייתא ע"ב מבדיל בראשונה וכו', הרי שצריך להקדים ערבית ברישא. יש לדחות אולי ברייתא זו ר"ג היא דס"ל דגם ערבית היא חוב, אבל לר' יהושע דסבר תפלת ערבית רשות יש להסתפק. ואמנם כיון שכל הפוסקים פסקו כהך ברייתא דמבדיל בראשונה אף דאנן קיי"ל תפלת ערבית רשות, מוכח דאפי' תפלת רשות בשעתא קודם לתשלומין של חובה.

שוב לפי הרשב"א לא מתחיל הספק שלו, שבלי שעוסק בתפלה אחרת אין לו זכות כלל להתפלל תפלת תשלומין.

להתפלל רק מנחה

לפי הצל"ח והצד בב"י שבעצם שייך תשלומין גם בלי תפלה הבא, היה אפשר לומר בנ"ד שתתפלל רק מנחה בתורת תשלומין. דלדבריהם כל הסיבה שבדרך כלל לא מתפללים התשלומין לבד אינו משום שיש לפניך כבר תפילת החובה, אבל כאן שהאשה אינה חייבת להתפלל ערבית אז ממילא יכולה להתפלל רק מנחה.

להתפלל שחרית שנים

ובהערות (בשיעורי הגרי"ש) העיר דא"כ תתפלל שחרית שנים, דאם נאמר שתפילת ערבית אינו תפלה בשבילה, א"כ התפלה הבא הוא שחרית, אז שפיר יש תשלומין אע"ג שאינו צפלה הבא.

ואולי יש לדמות למי ששכח להתפלל שחרית בשבת שאינו משלים תפלתו במוסף, ובכל זאת מתפלל מנחה שנים, אע"ג שאין זה תפלה הבא, אלא ע"כ משום שאין תשלומין בתפלת מוסף יכול להשלים בתפלה שלאחריה.

אמנם ראיתי בספר הליכות ביתה (ו, הע' יג) שכתב להסתפק באשה ששכחה להתפלל מנחה בימות החול או בערב שבת ואינה יכולה או ששכחה להשלים תפלתה לאחר תפלת ערבית אם חייבת היא להשלים תפלת המנחה לאחר תפלת שחרית, דאפשר דמה שאין תשלומין אלא בתפלה הסמוכה בלבד היינו למי שנתחייב להתפלל תפלה הסמוכה משא"כ אשה דלדעת הפוסקים דפטורה מערבית אזי לגבה אי"ז תפלה הסמוכה ושפיר נוכל להשלים התפלה בשחרית, או נימא דלא אזלינו בתר חיוב דידה אלא רק בתר זמן תפלה הסמוכה שתיקנו חז"ל.

והביא בשם הגרש"ז זצ"ל דכמו שהעוסק בצרכי צבור או נעשה ח"ו אונן אינו משלים את התפלה ששכח לפני שנעשה אונן משום דעכ"פ אין זה קרוי סמוכה כך גם לגבי אשה דהוי כאילו התירו לה לדלג ערבית, אבל מ"מ אין זה סמוכה. מה שנוקט כדבר פשוט שאונן אינו משלים תפלה ששכח לפני שנעשה אונן, חפשתי ולא מצאתי.

דעת המשנה ברורה

אמנם המשנ"ב (רסג, מג) כתב להדיא שעליה להתפלל ערבית שנים. עי"ש דדן שהיות ואשה מקבלת שבת בהדלקת הנרות עליה להתפלל מנחה תחלה, והואיל דכבר קבלה שבת שוב א"א להתפלל תפלה של חול. אבל כתב בשאין שהות לזה יותר טוב שתתפלל ערבית שנים, וכדלקמן בסעיף ט"ו, מלכנוס ח"ו בספק חלול שבת.

היינו הא דאיתא התם שמי ששהה להתפלל מנחה בע"ש עד שקבלו הקהל שבת, לא יתפלל מנחה באותה ביהכ"נ

אלא ילך חוץ לאותו ביהכ"נ ויתפלל תפלה של חול, והוא שלא קבל שבת עמהם, אבל אם ענה וקבל שבת עמהם אינו יכול להתפלל תפלת חול, אלא יתפלל ערבית שנים. ומזה דימה המשנ"ב לאשה שהדליקה נרות. הרי לן להדיא שגם אשה שאין דרכה להתפלל ערבית יכולה להתפלל ערבית שנים. והטעם כנ"ל שגם תפלת רשות נחשב לזמן תפלה שאפשר על ידו להוסיף תפלת תשלומין.

מי ששכח ותן טו"מ בתפילת חובה

הפרי חדש מסופק במי ששכח להתפלל, שהתפלל שנים בתפלה הבא, ובתפילת החובה שכח להזכיר דבר שמעכב התפלה כגון ותן טו"מ, האם חייב ג"כ לחזור ולהתפלל תפילת התשלומין. האם נאמר דהוי כאילו התפלל תפילת התשלומין לפני תפילת חובה, והואיל ולא יצא בו חובת תפילתו, או דילמא נאמר שסוף כל סוף התפלל. ומביא בשם הגר"ש מגרמיזאן שחייב לחזור ולהתפלל גם תפילת התשלומין, אבל הפר"ח עצמו חולק וסובר שאינו חייב לחזור ולהתפלל רק תפילת חובה.

ועיין בס' קה"י (ברכות סי' טז) שרוצה לתלות מחלוקתם במה שנחלקו תוס' וחכמי פרובינצ'יא (הובא ברא"ש סי' ב) במי ששכח להגיד יעלה ויבא במנחה של ר"ח, האם יכול להשלים במעריב. דעת חכמי פרובינצ'יא שיכול להשלים, אע"פ שבתפילת ערבית ג"כ לא יגיד יעו"י. אבל דעת הר"י שאין לו תשלומין, שאינו מתקן כלום בתפילת התשלומין, שהרי גם במעריב לא יגיד יעו"י. ורגילים לפרש שנחלקו בגדר חיוב הזכרת יעו"י, האם זה הזכרה בעלמא, שיש לו חיוב להזכיר מעין המאורע בתפלה, או דלמא שנוסח יעו"י נהיה חלק ממשבע התפלה, ואם לא אמרו הוי משנה ממשבע שטבעו חכמים בתפלה, וכאילו לא התפלל כלל. ואשר לפי"ז מבאר הקה"י בנידון דידן דלפי הר"י אע"פ שבתפילת החובה לא הזכיר ותן טו"מ, אבל עדיין נחשב שהתפלל, ולכן אינו חוזר ומתפלל תפילת התשלומין. ולא הוי כאילו התפלל התשלומין לפני החובה. אבל לפי ח"פ הוי כאילו לא התפלל החובה והואיל ולא הזכיר ותן טו"מ, ולכן חוזר גם על התשלומין.

אמנם לדברינו יש לפרש מחלוקתם באופן אחר. די"ל דלכו"ע אף שלא הזכיר ותן טו"מ נחשב כמתפלל, אלא דנחלקו בטעם הדבר למה צריך להתפלל החובה לפני התשלומין. דדעת הפר"ח כהרשב"א דכל הסיבה שצריך להתפלל החובה ראשון, משום דבלא"ה אין לו זכות להתפלל התשלומין, א"כ כאן שעל תפילת החובה היה עליו שם תפלה, א"כ היה מותר לו להתפלל התשלומין, וממילא יצא יד"ח תפילת התשלומין. אבל הגר"ש סובר כערוה"ש, הלבוש, והט"ז דאינו מן הראוי להקדים התשלומין, או משום דחביבה מצוה בשעתו, או משום דהוי תדיר, וא"כ בנידון דידן שסוכ"ס לא יצא יד"ח בחובה, א"כ נמצא שעליו להתפלל תפילת החובה ראשון והוא התפלל התשלומין לפני החובה, וממילא לא יצא יד"ח.

כדברי הפר"ח פסק המשנ"ב (סימן קח, ט) וז"ל אך אם התפלל השניה לתשלומין והראשונה לשם חובה, וטעה בשל חובה ולא אמר בה טל ומטר באופן דצריך לחזור, ולא נזכר זה עד אחר תפילה שניה, אפ"ה השניה עלתה לתשלומין ויתפלל אח"כ לשם חובה. ואף שהתפילה החיובית בטעות היתה, לא אמרינן כמאן דלא התפלל כלל דמיא לענין זה, משום דמ"מ בעת שהתפלל השניה לתשלומין היה זמן תפילה. משמע מדבריו כמו שהסברנו דברי הפר"ח על פי דברי הרשב"א שתפילת התשלומין צריך להיות "בזמן תפלה", וכאן נחשב שפיר לתפלה אע"פ שחייב לחזור ולהתפלל.

מי ששכח אתה חוננתנו וגם אכל לפני הבדלה

לפמש"כ המשנ"ב נראה פשוט שמי שלא התפלל מנחה שבת והתפלל מוצ"ש שנים של חול ולא הבדיל בשתיהן, דקיי"ל דיצא, א"כ אפילו אם שוב טעה וטעם קודם הבדלה, דקיי"ל בזה שיחזור ויתפלל, שאינו חוזר ומתפלל גם התשלומין, אע"פ שנפסלה תפלת ערבית ונמצא דהתשלומין קדמו לחובת השעה, שסכ"ס היה שפיר בזמן התפלה.

ולכן תמה אני על שו"ת משנה הלכות (חלק יא סי' ר"ל) שנשאל על זה ורצה לתלות בגדר הדין שחייב לחזור ולהתפלל היכא שטעם לפני הבדלה, שלפי תר"י חוזר ומתפלל משום דקנסינן ליה שטעה בשנים, א"כ לדבריו אינו חוזר ומתפלל תפלת התשלומין, אבל עי"ש שמדייק בדברי הט"ז שכתב כיון דאכל באיסור קרינן ביה טעה, שלא ס"ל דהוא מטעם קנסא אלא מעיקר דינא, וא"כ תפלתו הראשונה לא עלתה לו והו"ל תפלת תשלומים קודם לתפלת חובה. ועי"ש שמביא משו"ת דברי חיים (יו"ד סי' סח) שאינו חוזר ומתפלל תפלת התשלומין, משום שהחובב לחזור ולהתפלל אינו אלא קנס, ולפי פסק המנש"ב אפילו אם נאמר שאינו משום קנס אינו חוזר ומתפלל, ודו"ק.

שו"מ במשנ"ב (ס"ק לב) שדן להדיא בשאלה הנ"ל ופסק שאינו חוזר ומתפלל תפלת התשלומין אבל מטעם אחר, וז"ל ואם אח"כ טעם קודם שהבדיל על הכוס, דקי"ל צריך לחזור ולהתפלל, מ"מ עלתה לו תפלת התשלומין כיון דבשעה שהתפלל התשלומין שפיר היה פטור מחובת שעתא, שהרי היה כוס לפניו, רק שעל ידי שטעה נתחייב. ולדברינו לא היה צריך לאותו סברא שבשעתו מיהת היה תפלה משום שאז היה הכוס לפניו, אלא דדי בזה שהיה עליו "שם תפלה" אע"פ שחייב לחזור ולהתפלל. וצ"ל שס"ל שגדר הקנס הוא דהוי כאילו לא התפלל כלל, לא שחייבו אותו לחזור ולהתפלל, א"כ היה צד לומר שחייב לחזור ולהתפלל תפלת התשלומין משום שלא התפלל ב"זמן תפלה", אלא שכתב סברא חדשה שבשעתו שפיר היה תפלה. וההסבר נראה על פי הרשב"א שרק בזמן תפלה יכול להתפלל התשלומין, א"כ כאן הרי "בשעתו" היה "זמן תפלה" א"כ שפיר דמי היה להתפלל אז.

האם מעכב שיתפלל תפילת התשלומין סמוך לחובה

כתב המשנ"ב (קח, טו) דיש מאחרונים שכתבו דלא תקנו חז"ל תפילת השלמה רק בעודנו עוסק בתפילתו העיקרית אחר ששהה כדי הלוך ד"א או אמר אשרי בינתיים. אבל הרבה אחרונים הסכימו דאף דלכתחילה בודאי צריך ליזהר בזה להתפלל תפילת השלמה תיכף אחר תפלה החיובית, אבל בדיעבד אינו מעכב, אלא היכא שיעבר זמן תפלה, דהיינו שאם לא התפלל ערבית יכול להתפלל שחרית שנים רק עד ד' שעות של היום, שהוא זמן תפלה לשחרית, אבל אחרי ד' שעות שוב לא יתפלל דאז אינו עיקר זמן תפלה.

ונראה לומר דכל זה לא שייך אלא לפי הבנת הרשב"א ודעימיה, דהזכות להתפלל התשלומין הוא מחמת שמתפלל החובה, א"כ יש לדון האם מעכב שיהיה ממש סמוך לתפלת החובה או לא, ובאמת מלשון הרשב"א יש לדייק דרק בשעת תפלה ממש יכול להתפלל התשלומין. אך לפי שאר הטעמים נראה פשוט דהחובב להקדים החובה אינו אלא דין קדימה, ולפי"ז לכאורה יכול להתפלל התשלומין גם אח"כ, והיה נראה עוד דאפילו לכתחילה יכול לאחר תפילת התשלומין, ואינו חייב להתפלל אותם ביחד.

נוסח תפלת התשלומין בשבת

כבר הזכרנו שהיכא ששכח להתפלל ומשלים בתפלה הבא אז התפלה השניה הוא תפלת התשלומין, ויש להסתפק אם שכח להתפלל מעריב בשבת האם בבוקר יאמר בשני התפלות נוסח של "ישמח משה", או בשני אתה קדשת, וכן אם שכח להתפלל שחרית שבמנחה יתפלל בשני התפלות הנוסח של "אתה אחד", או שבתפלה שניה יתפלל "ישמח משה" הואיל והוי תשלומין של שחרית.

ולכאורה תלוי בגדר חיוב התשלומין, האם זה השלמה של הראשון, וממילא יש לתפלת התשלומין כל הדינים של התפלה שחיסר, או"ד שכדי להשלים התפלה שחיסר חייבו אתו להתפלל פעמיים תפלה הבא, ולפי"ז כל דיני תפלת החובה יהיה ג"כ על תפלת התשלומין.

בשערי תשובה (סימן רסח, ג) בשם שו"ת חינוך בית יהודה (סי' ז') תשובה מהגאון בעל של"ה הק' שאם שכח ולא התפלל ערבית של שבת יתפלל שחרית שנים ואומר בשניהם ישמח משה כי נוסח אתה קדשת לא שייך כ"כ בשחרית, ובספר תהלה לדוד דייק שדווקא בשכח ליל שבת, אז ביום השבת אינו מזכיר "אתה קדשת" משום דלא שייך נוסח של "אתה קדשת", ועליו לומר בשני התפלות ישמח משה, אבל בשכח תפלת שחרית שפיר יכול לומר ישמח משה בתפלת התשלומין.

וכ"כ בחי' הרשב"ץ למס' ברכות (כו, א) וז"ל ומבעיא לי אם טעה ולא התפלל תפלת ערבית של שבת שמתפלל שחרית שנים אם מזכיר בשניה ישמח משה או אתה קדשת, וכן נמי אם טעי בתפלת שחרית ומתפלל מנחה שנים אם מזכיר בשניה אתה אחד או ישמח משה. ומסתברא לי דלכתחלה צריך להזכיר בשניה של תשלומיו אותה ברבה ששכח להתפלל דהיינו בשחרית אתה קדשת ובמנחה ישמח משה כדי להבחין שזו של תשלומין היא. ומיהו בדיעבד

אם הזכיר בשתייהן אותה ברכה של אותה תפלה ישמח משה בשהרית ואתה אחד במנחה יצא. וכ"כ בספר מקור חיים (מבעל חוות יאיר).

אמנם יש להעיר על דבריהם, דהנה הרשב"א הרי דייק לשון הגמ' "מתפלל מנחה שתיים" וכו', א"כ משמע שגדר השלומין הוא שמתפלל תפלת החובה פעמיים, א"כ פשוט שיאמר הנוסח של תפלת החובה.

וכן ראיתי בשו"ת יביע אומר (ה, או"ח סי' יד) שמביא משו"ת רבינו אברהם בן הרמב"ם (סי' עט אות ד) שכ' וז"ל, ומי שטעה ולא התפלל שחרית ביום שבת, יתפלל מנחה שתיים, וזה שיתפלל אתה אחד בכל אחת משתי התפלות, ולא ברכת ישמח משה. וכתב היב"א שאילו ראו האחרונים הנ"ל תשו' הר"א בן הרמב"ם ודאי שלא היו חולקים עליו, וכמ"ש כיו"ב הרמ"א בחו"מ (כה, ב) שאם נמצא לפעמים תשובת גאון ולא עלה זכרונו על ספר ונמצאו אחרים חולקים עליו, א"צ לפסוק כדברי האחרונים, שאפשר שלא ידעו ד' הגאון, ואי הוה שמיע להו הוה הדרי בה. אבל מאידך גיסא אילו ראה בעל היב"א את דברי הרשב"ץ אולי לא היה חולק על כל האחרונים הנ"ל. (וראיתי שבנו בספר ילקוט יוסף מביא דברי הרשב"ץ).

הזכרת משיב הרוח בתפלת התשלומין ביום א' של פסח

ועי' במשנ"ב (ס"ק לו) שאם לא התפלל שחרית ביום ראשון של פסח או ביום שמיני עצרת, כשמשלים במנחה יתפלל תפלות שוות, דהיינו שאינו מזכיר משיב הרוח בשניהם ביו"ט הראשון של פסח, ומזכיר בשניהם משיב הרוח בשמ"ע, ואם טעה בתשלומין והתפלל כמו שהיתה ראויה להתפלל בשחרית אינו חוזר. וכן אם לא התפלל מנחה ביום שלפני יום שמתחילין לומר טל ומטר, ומתפלל ערבית שתיים ישאל מטר בשניהם, ובדיעבד אם לא שאל בשל תשלומין יצא. והטעם כנ"ל שמה שמתפלל הוא מה שחיסר ולא פעמיים החובה. אבל א"כ צריך להבין למה לכתחילה אינו מתפלל כתפילה שחיסר, ובשלמא ביו"ט הראשון של פסח י"ל שאין לו להזכיר משיב הרוח בזמן שגשם הוי קללה, אבל בשמ"ע למה מזכיר משיב הרוח.

שכח יעו"י בתפלת התשלומין

וכעין זה כתב המשנ"ב (ס"ק כו) שמי שלא התפלל ערבית בר"ח והתפלל שחרית שתיים ולא הזכיר בשניה יעלה ויבא א"צ לחזור ולהתפלל, והטעם דאפילו אם היה מתפלל בערבית גופא ושכח א"צ לחזור, א"כ לא יהיה חמיר התשלומין מאלו התפלל בזמנה. וזה לכאורה לפי ההבנה שתפלת התשלומין הוא כמו התפלה שהוא משלים, שאם נאמר שעכשיו יש עליו חיוב להתפלל פעמיים שחרית א"כ אם שכח יעו"י צריך לחזור ולהתפלל.

אמנם במג"א (קח, יב) דן במקרה הנ"ל במי שלא התפלל ערבית בר"ח והתפלל שחרית שתיים ולא אמר יעלה ויבא בשניה, וכתב עיקר שמחזירין אותו משום שטעמא דבערבית אין מחזירין דאין קידוש החדש בלילה והכא ימא. ומביא ראיה שהרי י"א דאפילו בליל שני מחזירין אותו מפני שכבר קדשוהו, ואף שבב"י (סי' תכ"ב) כתב שזה הפך הגמ', לא עיין יפה, דבגמרא לא אמר אלא שגם בחדש חסר אין מחזירין אותו. ואף דלא קי"ל הכי מ"מ בנדון דידן לכ"ע מחזירין.

לדבריו הטעם שאינו חייב לחזור ולהתפלל היכא ששכח יעו"י בתפלת ערבית, אינו משום דהוי "תפילת ערבית", אלא משום שמתפלל בלילה, שאין מקדשין החדש אלא ביום, א"כ אם מתפללו ביום חייב לחזור ולהתפלל. ולדבריו אפילו אם גדר חיוב הוא תשלומין של ערבית, עדיין חייב לחזור בשכח יעו"י בתפלה שניה.

עוד כתב המשנ"ב שאם טעה ולא התפלל מנחה בר"ח, ור"ח הוא שני ימים ומתפלל ערבית שתיים והשניה הוא לתשלומין של מנחה, אפילו לא הזכיר בה ר"ח א"צ לחזור, והטעם שאפילו בעיקר התפלה דערבית א"צ לחזור בשביל יעלה ויבא, ק"ו מה שהוא עכשיו לתשלומין. ויש להעיר אם ס"ל להמשנ"ב שתלוי בתפלה שבא להשלים א"כ למה אינו חוזר. ואם נאמר שתפלה שמתפללים בלילה אינו חוזר עליו היה נחא, אבל הרי המשנ"ב היקל לעיל שהשלמה לערבית ג"כ אינו חוזר. וצ"ע.

מי שהתפלל תפלת חול לתשלומין של מנחה של ע"ש

עוד דן המג"א (שם) בשכח להתפלל מנחה ע"ש ובשבת התפלל תפלת חול האם חייב לחזור ולהתפלל, ורצה להביא ראיה מסי' תרכ"ג ס"ג דאם לא הזכיר של שבת בנעילה מחזירין אותו משום דיום הוא שנתחייב בד' תפלות, וה"נ

בכה"ג, אבל כתב לדחות דכיון דתשלומין דחול הוא אין מחזירין אותו דלא נתחייב היום בכך. לפום ריהטא הספק שלו הוא חקירה הנ"ל בגדר חיוב תשלומין, האם תפלה השניה הוי כתפלת החובה, או כתפלה שחיסר. אבל עי' לקמן שהמשנ"ב הבין בדעת המג"א שפשיטא ליה שהוי כאילו מתפלל תפלה שחיסר, ולכן מתפלל אתה חוננתנו בתפלה שניה. וצ"ל שגם לצד הראשון ג"כ הוי התפלה של ע"ש ובכל זאת דן המג"א לומר שאם חיסר הזכרה של שבת חוזר, וצ"ע שאיך נאמר "יום הוא שחייב בד' תפלות" שהרי אין זה תפלת "היום" אלא של אתמול.

עוד הביא המג"א (שם) מש"כ הטור (סי' תכ"ב) שהא דאמרי' אם לא התפלל מנחה בשבת מתפלל במוצ"ש שתיים של חול, משום דבשבת נמי בדין היא דבעי לצלויי י"ח אלא דמשום כבוד שבת לא אטרחהו רבנן, א"כ שייכי נמי י"ח לשל שבת, וכתב המג"א א"כ הכא מכ"ש דיוצא בדיעבד, וצ"ע.

ומעיקר דברי הטור נראה שיש להוכיח בשאלה הנ"ל, דאם איתא שהתחייב לומר פעמיים תפלת החובה, מה קשה לו מהא דיש תשלומין לתפלת חול בשבת. אלא די"ל שבזה גופא נחלקו הר"י וח"פ, שהר"י סובר שצריך להשלים התפלה שחיסר, ולכן אם עכשיו לא יזכיר יעו"י לא עשה כלום, אבל ח"פ סברו שעליו להתפלל תפלת החובה פעמיים ולכן לא משנה אם "יתקן המעוות" או לא. ולפי"ז אין ראייה מהטור, שהוא דן שם בשיטת הר"י, ולכן היה קשה לו מה ירוויח היכא שחיסר תפלת חול.

אמירת אתה חוננתנו בתפלת תשלומין

כתב המשנ"ב (ס"ק לג) בשם הרדב"ז (סי' שסא) שאם נאנס ולא התפלל במו"ש מתפלל ביום שתי תפלות אחת לחובה ואחת לתשלומין, ולא יאמר אתה חוננתנו אע"פ שלא הבדיל, אבל כתב המג"א (סימן רצ"ד) שלא ידע את טעמו. אמנם בספר מגן גבורים העתיק את טעמו שכיון שחייב להבדיל, לא תקנו תשלומין לדבר שיש לו תקנה, וכיון שאתה חוננתנו יש לו תקנה בהבדלה אין לו תשלומין.

אמנם המשנ"ב (סימן רצד) פסק שרק כשכבר הבדיל מאתמול על הכוס אז אם שכח להתפלל מעריב אינו מזכיר אתה חוננתנו לא בראשונה ולא בשניה, אבל אם לא הבדיל דיש עליו עדיין חיוב מצות הבדלה יזכיר אתה חוננתנו בשחרית בתפלה שניה שהיא להשלמה, ואח"כ צריך להבדיל ג"כ על הכוס.

המג"א עצמו חולק על הרדב"ז וס"ל שצריך לומר אתה חוננתנו בשחרית, אבל לא כתב אם אומרו בתפלת החובה או בתפלת התשלומין, ועי' בפרמ"ג, וכן מביא הביה"ל בשם התו"ש, שלפי המג"א אומר אתה חוננתנו בתפלה שניה. ויש לדון בזה טובא שהביה"ל מסביר דכיון שהוא מתפלל בשחרית תפלה שניה בשביל ערבית, יש לה דין תפלת ערבית וצריך להזכיר בה הבדלה, וצ"ע שהרי הבאנו שהמג"א הסתפק אם התפלל תפלת חול כתשלומין של מנחה ערב שבת האם יוצא, ומשמע שהצד שיוצא הוא משום דהוי תשלומין של מנחה, ומה"ט אינו דומה להזכרת שבת בנעילה, אבל לא הכריע, א"כ למה הכריע כאן שאומר אתה חוננתנו בתפלת התשלומין, ועי' מה שכתבנו לעיל.

ולוא דמסתפינא הייתי אומר שאותו ספק שיש למג"א לענין תפילת חול בשבת יהיה ג"כ כאן לענין אמירת אתה חוננתנו, האם לאומרה בתפלת החובה או תפלת התשלומין, ולכן לא הזכיר המג"א מתי יאמר אתה חוננתנו.

תפלת ערבית או תפלה ראשונה אחרי שבת

ודעת הגרע"א בהגהותיו על השו"ע (ריש סי' רצ"ד) שמבדיל בראשונה, וכן מטא בשם הגר"ח כי הבדלה בחונן הדעת תיקנו בתפילה הראשונה אחרי שבת, ולא משום שזוהי תפילת מוצ"ש, ולכן כאן שתפלה הראשונה היא שחרית זה המקום לאמירת אתה חוננתנו.

ועי' בביה"ל (סימן רצד) שהק' על הגרע"א אמאי אמרו בגמרא דטעה ולא הבדיל בתפלה אינו חוזר מפני שאומרה אח"כ על הכוס, ומשמע דיוצא בזה, ואמאי יאמרנה ג"כ עוד בתפלת שחרית, דהא עיקר תקנתא הוא בתפלה. ולפי סברת הגר"ח ניהא שרק בתפלה ראשונה אחרי שבת הוא דתקנו לומר אתה חוננתנו.

עוד הק' אמאי כתב השו"ע (סעיף ב) דאם סובר שאף למחר לא יהיה לו כוס צריך לחזור ולהתפלל, ואמאי הא יוכל לקיים מצות הבדלה בתפלת שחרית, דהא עיקר תקנתא בתפלה היה ועדיף מכוס, אלא ע"כ דעיקר הבדלה נתקן בתפלת ערבית ולא בתפלת שחרית. ולפי הגר"ח ניהא דשם מיירי שכבר התפלל מעריב אלא ששכח להבדיל, א"כ תפלת השחרית אינו תפלה הראשונה אחרי שבת.

